

Vi tänder ljus och minns våra döda

■ Det sägs att de romerska kejsarna hade en slav som stod baktill på triumfvagnen och viskade i den segerrusige härskarens öra: *Memento mori!* Tänk på att du är dödlig! Eller om man så vill: Tänk på döden!

Genom att ständigt påminnas om sin dödlighet skulle härskaren besinna sig och inse att hans tid på jorden var begränsad, liksom den makt han utövade. Över portarna till dödsriket bestämde Roms kejsare inte, trots att han härskade över ett imperium som sträckte sig från Atlantens kust i väster till Kaspiska havet i öster, från de brittiska öarna i norr till Egypten i söder.

Den förste kejsaren i Rom hette Augustus. Hans namn var egentligen Gajus Octavianus. Om hans person vet vi att han var kortväxt och därför gärna bar skor med höga klackar. Hans valspråk var ”Skynda långsamt”.

Hedersnamnet Augustus – som betyder den vördnadsvärde – fick han av den romerska senaten den 16 januari år 27 f Kr sedan han hämnats mordet på sin adoptivfar Julius Caesar och säkrat sin egen maktställning.

Om han hade någon slav med sig på triumfvagnen denna januaridag som viskade sitt *Memento mori*, vet vi inte.

Men att Augustus tidigt insåg sin dödlighet vet vi med säkerhet eftersom han redan trettio år gammal lät påbörja byggandet av sin sista viloplats, ett jättelikt cirkelformat mausoleum. Det tog fem år att bygga och var fyrtio meter högt och närmare nittio meter i diameter.

Mausoleet fick dock stå oanvänt i många år. Augustus dog först vid sjuttiosju års ålder år 14 e Kr.

Det berättas att han – när han låg på sin dödsbädd i Nola nära Pompeji – bad att få en spegel och lät tjänarna kamma hans hår och justera de hopfallna kinderna. Sedan frågade han sina vänner, som stod omkring honom, om han hade spelat livets skådespel väl – och tillfogade

sedan den i tidens skådespel vanliga slutfrasen: *”Nu kan ni vara glada och applådera!”*

För att vara viss om eftervärldens applåder hade Augustus i god tid före sin död skrivit sin självbiografi.

Där redogör han inte bara för sina välgärningar – som fredsfördrag, omsorg om krigsveteraner och gratisutdelning av bröd – utan också om den medborgaranda han velat skapa, präglad av pliktuppfyllelse och humanitet. Framtonar bilden av en man som under sitt långa liv utvecklades från en nittonårig hämnare till en eftertänksam och anspråkslös landsfader.

Om eftertänksamheten och anspråkslösheten var resultat av slavens uthålliga viskande på triumfvagnen vet vi inte. Inte heller vet vi vilka tankar Augustus hade inför döden. Som kejsare var han visserligen den religiösa kultens överhuvud och officiellt tillbads i Rom en rad gudar med krigsguden Mars och segerguden Jupiter som några av de främsta. Men denna kult handlade i första hand om att hålla sig väl med gudarna så att jordelivets allehanda projekt skulle bli lyckosamma. Någon tydligt uttalad tro på ett evigt liv för individen fanns inte i Rom vid denna tid.

Vad vi dock säkert vet är att Augustus, enligt tidens nya sed inom överklassen, blev kramerad och att han så småningom fick sällskap i sitt mausoleum av hustrun Livia och en lång rad efterträdare, bland dem Tiberius, Claudius och den beryktade Caligula.

■ Om denne Augustus, kejsare i Rom, fick jag höra varje jul i min barndoms kyrka. I julevangeliets berättas att han ”vid den tiden utfärdade en förordning om att hela världen skulle skattskrivas”.

Den store kejsaren har här förvandlats till en bifigur i berättelsen om hur tonåringen Maria

föder sitt första barn. Inte ett ord om kejsarens triumfvagn eller om slaven som viskar sitt *Memento mori*.

Men en påminnelse om livets förgänglighet fick vi trots detta varje söndag i kyrkan när prästen från predikstolen informerade om kommande gudstjänster och därefter meddelade vilka församlingsbor som dött under den gångna veckan.

Uppräkningen av avlidna inleddes alltid med orden: *"Och så till sist ..."* och där brukade prästen göra en konstpaus för att sedan fortsätta: *"... lämnas oss en ny påminnelse om vår dödlighet när härmed tillkännages att följande medlemmar av vår församling har avlidit ..."*

För var och en av de döda angavs antalet levda år och dagar som ett sätt att ytterligare understryka livets allvar. Och så gott som alltid avslutades uppräkningsorden med orden: *"Herren läre oss att så betänka vår egen förestående bortgång, att när vi ska skiljas från detta förgängliga livet, vi må vara beredda till en salig hädanfärd"*.

Vad denna söndagliga påminnelse gjorde med mig har jag förmodligen ännu inte förstått den fulla vidden av. Kanske var det där i min barndoms kyrka som jag lärde mig att döden inte bör förnekas eller förträngas.

För det är ju det enda vi med säkerhet vet om våra liv: att vi en dag ska dö. Hur och när vet vi inte, men döden är aldrig långt borta. Människor som finns mitt ibland oss och är en självklar del av vårt liv kan plötsligt ryckas bort och tas ifrån oss. I vår kropp känner och ser vi att vi sakta men säkert åldras och bryts ner.

■ Också naturen runt omkring oss vittnar om att döden är en av livets realiteter. När hösten kommer och trädens löv gulnar och faller till marken påminns vi på ett handfast sätt om vår förgänglighet.

Den första helgen i november accentueras detta genom firandet av Alla helgons dag och Alla själars dag. Då smyckas gravarna och gravljusen tänds i tiotusental på våra kyrkogårdar.

Seden att tända ljus till minnet av de döda är relativt ny i vårt land, inte mer än hundra år gammal. Den kom till Sverige runt förra sekel-

skiftet med italienska arbetare vid Gustavsbergs porslinsfabrik i Stockholm.

Men att tiden kring månadsskiftet oktober-november associeras med livets slut är ingen nyhet. Redan på asatrons dagar förknippade man denna period av året med döden. Och när kristendomen kom till Norden för tusen år sedan var dubbelhelgen med firande av helgonens och alla vanliga dödligas minne väl etablerad i den romerska kyrkan.

■ Helgon kallas i den kristna traditionen människor som genom sina liv och handlingar blivit förebilder för de troende. Många av dem är även martyrer, alltså personer som blivit mördade för sin tros skull.

Särskilda fester till helgonens ära firades redan på 100-talet. Varje namnkunnigt helgon fick sin egen dag, men med tiden blev helgonen så många att det blev fullt i almanackan. Då fann kejsaren Ludvig den fromme på råd. År 855 bestämde han att skapa en Alla helgons fest för de helgon som så att säga blivit över.

I Sverige firades länge Alla helgons dag alltid den 1 november. Och den första söndagen därefter firades som Alla själars dag, en dag då minnet av döda släktingar och vänner var i fokus, alltså alla de vanliga dödliga som inte lyckats – och kanske inte heller eftersträvat – att uppnå helgonstatus.

År 1953 rationaliserade man i den svenska almanackan. Sedan dess firas alltid Alla helgons dag den lördag som infaller mellan den 31 oktober och den 6 november. Och Alla själars dag firas dagen därpå.

Den kyrkliga distinktionen mellan helgonens dag och de vanliga dödligas dag har dock inte trängt ner i folkdjupet. Allhelgonahelgen är för de allra flesta svenskar helt enkelt de dödas helg. Det är då vi besöker kyrkogården. Det är då vi tänder ljus och minns våra döda. Och det är kanske också då som vi reflekterar lite extra kring vår egen dödlighet.

Alltsammans sker med den kristna tron som osynlig referensram – antingen vi gillar det eller inte. Tio århundraden av kristendom i Sverige har satt sina spår i vårt tänkande kring döden och i vårt praktiska handlande.

■ När kristendomen kom till våra breddgrader för omkring tusen år sedan innebar det ett ideologiskt och teologiskt paradigmskifte. De inhemska asagudarna ersattes av tron på Fadern, Sonen och Anden och nya präster kom istället för de gamla.

I det vardagliga praktiska handlandet kunde dock ofta gamla sedvänjor och traditioner leva kvar sida vid sida med det nya. Till exempel så integrerades inslag från firandet av asatidens midvinterblot med den kristna jultraditionen och kyrkor uppfördes inte sällan på platser som man redan tidigare använt för kult och offer.

Men i fråga om begravningspraxis innebar kristendomens genombrott i vårt land en radikal förändring.

Det nya handlade först och främst om valet av gravplatser. Tidigare hade ofta varje familj och släkt haft en egen gravplats i närheten av den egna gården, medan den kristna kyrkan förordade gemensam gravläggning i kyrkligt invigd jord. Redan under missionsperioden finns invigda begravningsplatser i anslutning till de första kristna kyrkobyggnaderna

Förändringen handlade också om att jordbegravningar blev det enda accepterade. Under förkristen tid var likbränning vanlig, inte minst under vikingatiden. Den kristna kyrkan däremot fördömde kremering.

Detta avståndstagande grundade sig på den kristna uppfattningen om människan som en odelbar helhet av kropp och själ. Hon var Guds skapelse som man inte fick våldföra sig på – varken under livet eller efter döden – och den kristna trosbekännelsen talade inte bara om själens fortlevnad utan också uttryckligen om kroppens uppståndelse.

■ Den medeltida världsbilden var hierarkisk. Världen var som en pyramid och överst i denna pyramid fanns Gud. Sedan kom påven eller kejsaren beroende på vem av de två man frågade. Och under dem deras underlydande i form av kardinaler och kungar, biskopar och länsherrar, präster och fogdar.

Till denna världsbild hörde också uppfattningen om avståndet och skillnaden mellan Gud och människa – och om en därmed tillhörande

åtskillnad mellan det heliga och det vanliga. Det fanns ett heligt bord i kyrkan där prästen firade nattvard och vanliga bord där vanligt folk åt sitt dagliga bröd. Det fanns heligt, invigt vatten i kyrkan och vanligt vatten i källor och grävda brunnar. Det fanns vigd jord på kyrkogården runt Guds hus och det fanns vanlig jord där bonden sådde sin säd. Och som sagt: det fanns helgon och vanliga dödliga.

På gravskicketets område innebar denna världsbild att ju närmare Gud och det heliga man hamnade desto bättre. Och eftersom kyrkans altare var platsen för Guds närvaro framför andra, så var en gravplats inne i kyrkan att föredra, ju närmare altaret desto bättre.

Ute på kyrkogården var det finast att bli begravd intill kyrkväggen, allra helst i kyrkans takdropp som betraktades som en form av vigvatten – och det värsta som kunde hända var att man inte blev begravd i vigd jord överhuvudtaget. Utanför kyrkogårdsmuren begravdes därför de människor som Gud inte förväntades befatta sig med: brottslingar som avrättats, personer som tagit livet av sig och odöpta spädbarn.

I dag är det inte ovanligt att människor vill att deras aska ska spridas i havet eller ute i naturen. Någon sådan längtan att efter döden få återvända till naturen fanns inte i medeltidsmänniskans begreppsvärld. Utöver det faktum att kremering var otänkbar så fanns ingen idé om ”Guds fria natur” så som vi känner den i dag. Den obrukade naturen – i synnerhet de stora skogarna – var istället tillhåll för väsen och varelser mer förbundna med andra makter än den Gud som tillbads i kyrkorna.

■ En första antydning om att denna medeltida världsbild håller på att brytas ner får vi i början av 1500-talet då Martin Luther pläderar för att gravarna borde flyttas från kyrkogårdar omkring kyrkorna i städerna till fridfulla platser utanför det dagliga livet.

Genom sina förslag ville Martin Luther motverka den medeltida dödsskräcken genom att göra begravningen till en uppståndelsefest istället för en dödens högtid.

Men det är först på 1700-talet och upplysningstiden som idéerna om att återvända till

naturen slår rot och blir till allmänt tankegods. Och det är först nu vi kan se konkreta tecken på en förändring av gravskick och praxis i riktning mot det som vi är vana vid i dag.

Det är också under denna tid som ordet hygien blir ett honnörsord i detta sammanhang. Vid riksdagens öppnande 1786 ondgör sig kung Gustav III över det ohygieniska med att begravva lik i kläder som utsänder skadliga ångor. På medicinsk grund kräver han begravningsplatser utanför städerna.

Tre decennier senare blir denna önskan gemensam ordning för hela riket genom att riksdagen 1815 beslutar att begravingar på kyrkogårdar inne i städerna ska upphöra och nya begravningsplatser anläggas utanför.

■ Den första kyrkogården som tillkommer i denna anda i Göteborg är Stampens kyrkogård.

Den invigs 1804 under namnet Nya begravningsplatsen, men blir inte klar förrän på 1820-talet. Den låg från början en bit utanför bebyggelsen och som namnet angav ersatte den de gamla kyrkogårdarna inne i själva staden.

På Stampens kyrkogård vilar en rad kända göteborgare, bland dem affärsmannen William Chalmers och Göteborgs-Postens legendariske chefredaktör Harry Hjärne, vars stenlagda grav är täckt av nedfallna löv den höstdag då jag besöker kyrkogården. En liten bit bort hittar jag nykterhetsagitatorn Peter Wieselgrens grav och inte långt från honom ligger spritfabrikören O P Andersson.

Kyrkogården ritades av stadsarkitekten Carl Wilhelm Carlberg och är strikt indelad i stora rektangulära gravkvarter. Carlberg ritade också den ståtliga portalen mot Stampgatan utformad som en tempelgavel i klassicistisk stil. Överst på denna kan besökare och förbipasserande läsa tre ord ristade i sten: Tänk på döden!

Orden är skrivna på modern svenska – men i tanken hör jag en stilla viskning från en förgångens tid: Memento mori!

Jag vänder mig om. Men ingen står där bakom mig. Istället ser jag en spårvagn passera förbi och mina tankar skingras för ett ögonblick, innan jag åter fäster uppmärksamheten på budskapet ovanför mitt huvud.

Memento mori! Tänk på döden – för alla ska vi en gång dö! I den meningen är döden lika för alla tänker jag – antingen vi nu är kejsare eller slav, nykterhetskämpe eller spritfabrikör, tidningsägare eller fattighushjon.

■ I Göteborg dör numera omkring fem tusen människor varje år. De flesta begravs på någon av våra 38 begravningsplatser. Av dem är majoriteten – 33 stycken – kristna begravningsplatser som förvaltas av Svenska kyrkan. De övriga är två muslimska begravningsplatser i Billdal och två judiska – en vid Svingeln och en vid Källtorpsgatan – samt den privata Friedländerska kyrkogården i Bäckebo.

Dessutom finns ett antal äldre kyrkogårdar som minner om äldre tider, till exempel den gamla hospitalkyrkogården vid Gamlestadsvägen och två kolerakyrkogårdar, en i Kallebäck och en i Bräcke.

Därutöver finns ytterligare några platser i Göteborg som tidigare varit kyrkogårdar. Till exempel kan den som tar vägen över den grusade planen omkring Domkyrkan notera att denna fram till år 1798 var begravningsplats för stadens invånare. En svart metalltavla på korets utsida påminner de förbipasserande om att här vilar ”*softet av tjugo tusen döda*”.

LARS NETTERFORS

lars@netterfors.se